

ΠΙΣΤΕΥΣΑΤΕ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΑΝ

ΠΙΣΤΕΥΣΑΤΕ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΑΝ

ΠΙΣΤΕΥΣΑΤΕ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΑΝ

ΠΙΣΤΕΥΣΑΤΕ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΑΝ

KUML 19
76

ΠΙΣΤΕΥΣΑΤΕ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΑΝ

KUML ¹⁹₇₆

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English

Jysk Arkæologisk Selskab satte dette Kuml for
HARALD ANDERSEN
På 60-årsdagen den 25. februar 1977

I kommission hos Gyldendalske Boghandel,
Nordisk Forlag, København 1977

OMSLAG: »Drik, og du vil leve skønt«
Indskrift på drikkeglas fra Stilling Trehøje.

Redaktion: Poul Kjærum
Tilrettelæggelse og omslag: Flemming Bau
Tryk og indbinding: Jydsk Centraltrykkeri A/S

Skrift: Baskerville 11 pkt.
Papir: Mat JC-blade 120 gr.

Copyright 1977 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-01-58581-9

INDHOLD/CONTENTS

<i>P. V. Glob</i> : Harald Andersen, 60 år	7
<i>Niels H. Andersen</i> : Sarup. Keramikgruber fra to bebyggelsesfaser	11
Pits from two foundation periods	40
<i>Grethe Jørgensen</i> : Et kornfund fra Sarup. Bidrag til belysning af tragtbægerkulturens agerbrug	47
A corn hoard from Sarup. A contribution to the agriculture of the TRB culture	62
<i>Torsten Madsen</i> : Jættestuen Hørret Skov I. Et nyt fund af fodskåle med massiv midtdel The Hørret Skov I passage grave. A new find of pedestalled bowls with solid stem	65
. . . . .	86
<i>Karsten Davidsen</i> : En senneolitisk dyreafbildning fra Tørslev	95
Ein spätneolithisches Tierbild	97
<i>Ove Bruun Jørgensen</i> : Myter og ristninger	99
Myths and rock-carvings. An iconographical investigation	124
<i>Jørgen Lund</i> : Overbygård – en jernalderlandsby med neddybede huse	129
An Iron Age village with sunken houses	148
<i>Stig Jensen</i> : Fynsk keramik. I gravfund fra sen romersk jernalder	151
An analysis of pottery from late Roman Iron Age graves in Funen	180
<i>Susanne Andersen</i> : Et pilgrimsmærke fra Karup fundet i Brejning kirke	191
A pilgrim badge from Karup	197
<i>Niels H. Andersen</i> : Arkæologi langs den østjyske motorvej. Skanderborg-Århus	199
The East Jutland Motorway, Skanderborg-Århus	216

JÆTTESTUEN HØRRET SKOV I

Et nyt fund af fodskåle med massiv midtdel.

---

af Torsten Madsen

I Kuml 1958 kunne Lili Kaelas fremlægge to eksemplarer af en hidtil ukendt type af fodskåle fra mellemneolitisk tragtbægerkultur. Det ene var fra den velkendte, allerede i trediveerne udgravede Harreby gravplads (fig. 10 a), og det andet var fra den i 1955 gravede Avnevig langdysse (fig. 10 c) begge i Haderslev amt (1). Det er fodskåle, der har en massiv forbindelse mellem skål og fod i modsætning til den normale type af fodskåle, hvor en rundbundet skål er sat ned oven i en hul fod af form som en keglestub. Begge de nævnte fodskåle er ganske smalle midtpå med diametre på kun henholdsvis 3,0 og 5,5 cm, og i det mindste Harreby fodskålen må have været af så små dimensioner, at den snarere må betegnes bæger end skål (2). Af Avnevig fodskålen er der for lidt bevaret til, at man kan udtale sig nærmere om dens størrelse.

Ved undersøgelsen af en jættestuetomt i Hørret skov syd for Århus (3) fremkom en fodskål, hvis massive midtdel og små dimensioner klart knytter den til Harreby og Avnevig fodskålene. Jættestuen og de derfra kommende fund skal i det følgende kort præsenteres, og den mulige europæiske baggrund for fodskålene med massiv midtdel vil blive nærmere diskuteret.

ANLÆGS- OG FUNDBESKRIVELSE

Jættestuen, der ligger på en svagt sydvestskrånende, stærkt leret flade, er engang i forrige århundrede blevet gennemskåret af en N-S gående skovvej, ved hvilken lejlighed højens centrale del med kammeret og de indre gangsten er blevet fjernet. Før undersøgelsen stod kun den østlige og vestlige del af højen tilbage på hver side af vejen. Alligevel viste det sig, da vejen blev gravet op, at de nederste lag i kammeret var delvis uforstyrrede.

Højen omkring jættestuen havde en diameter på kun 9–10 m og bestod udelukkende af sammenpakkede sten (fig. 1). Den var omgivet af en kæde af 0,7 m høje sten, af hvilke et par fandtes in situ mod nordvest i udgravningsfeltet.

Kammeret lå med bagvæggen nær højens centrum. Det var tilnærmelsesvis cirkelrundt med en diameter på 2,7–2,8 m, og har været sat af 6 bæresten. De tre af disse – mod henholdsvis N, V og S – må have været af betragtelig størrelse. Den nordlige var repræsenteret gennem et meget tydeligt stenspor, som mod vest gik over i en lidt højere liggende stenplade, der synes at have understøttet et hak i stenens underside. Af den vestlige sten

Fig. 1: Plan af jættestuekammer og nordlig del af høj. a Rester af kammerbæresten in situ, b gangbæresten in situ, c kerbstens in situ, d EN pit, e romertids forstyrrelser, f rest af ældste fyld i gang.

Plan of the passage grave chamber and northern part of the barrow. a remains of chamber orthostats in situ, b passage orthostats in situ, c kerbstones in situ, d EN pit, e Roman Iron Age disturbances, f remains of the oldest fill in the passage.

stod en stump tilbage in situ, medens en afsprængt del lå nedstyrtet i en moderne nedgravning syd derfor. Af den sydlige sten var der ingen sikre spor. Den synes at have stået meget højt, og nogle sten, der lå pakket hårdt mod undergrunden, må have dannet fundament for den. En forstyrrelse, der nåede ned til disse sten, er sandsynligvis opstået, da stenen blev fjernet. I det sydvestlige hjørne stod den nederste del af en smal søjleformet bæresten, der må have udfyldt et for stort mellemrum mellem den vestlige og den sydlige bæresten. Mod øst var der spor efter to ret smalle bæresten, en på hver side af åbningen til gangen. Denne var markeret af en tærskelsten in situ. Det lille runde kammer kan muligvis have været dækket af en enkelt stor sten.

Kammeret har været omgivet af en pakning af ler blandet med knust flint, og mellemrummene mellem bærestenene har været udfyldt med tørmur. En rest heraf stod endnu tilbage i det nordvestre hjørne. Kammergulvet bestod af et ca. 2 cm tykt lag af hvidbrændt knust flint. Under gulvet, helt dækket af flintlaget, var der i den nordlige del af kammeret en 1,0×0,5 m stor og 0,3 m dyb grube, som udover lidt trækul var fundtom.

Forstyrrelserne fra vejgennemskæringen nåede flere steder ned til kammergulvet og havde delvis ødelagt dette. Over størstedelen af kammeret holdt de sig dog 5–10 cm over gulvet. I de forstyrrede lag fandtes et lille rembeslag af bronze, nogle få skår af romertidskeramik, samt et randskår af et mellemneolitisk kar med et vandret bælte af korte skrålinjer i tosnoet snor fulgt af en vandret række af tvestik (fig. 7 c). I de uforstyrrede lag fandtes ca. midt i kammeret 5 cm over gulvet en tyndbladet økse (fig. 2 a) og direkte under den en flække med sporadisk længderetouche (fig. 2 b). Lidt til siden for øksen lå et par fragmenter af ravperler, den ene med genboring bevaret (fig. 2 d). Ligeledes i nærheden af øksen fandtes i selve gulvlaget et randskår tilhørende skålen fig. 6 a fundet foran gangåbningen. I den sydvestlige del af kammeret blev lige over gulvet fundet en flække, der desværre blev stjålet fra udgravningsfeltet.

Gangen, der udgik i SØ retning fra kammeret, har været ca. 3 m lang. En afvandingsgrøft, gravet langs skovvejen, havde fjernet sporene af de indre gangsten, og tilbage af gangen stod kun den yderste søndre og den næstyderste nordre sten (fig. 3). Den yderste nordre gangsten synes fjernet i forbindelse med en stor nedgravning, der er foretaget i romertid. Gangens gulv har på det inderste stykke været dækket af hvidbrændt knust flint. Mellemrummene mellem gangstenene har været udfyldt af en kombination af tørmur og flintblandet lerpakning, således som det endnu sås op ad den bevarede nordre gangsten (fig. 3). Den ældste fyld i gangen bestod af brun til sortbrun jord uden sten. På et tidspunkt er gangen blevet ryddet igen med undtagelse af et lille område ved gangåbningens nordlige side. Her har en blok af jord fået lov til at blive stående således, at åbningen til den nyryddede gang kun er blevet ca. 40 cm bred. For at undgå, at den tilba-

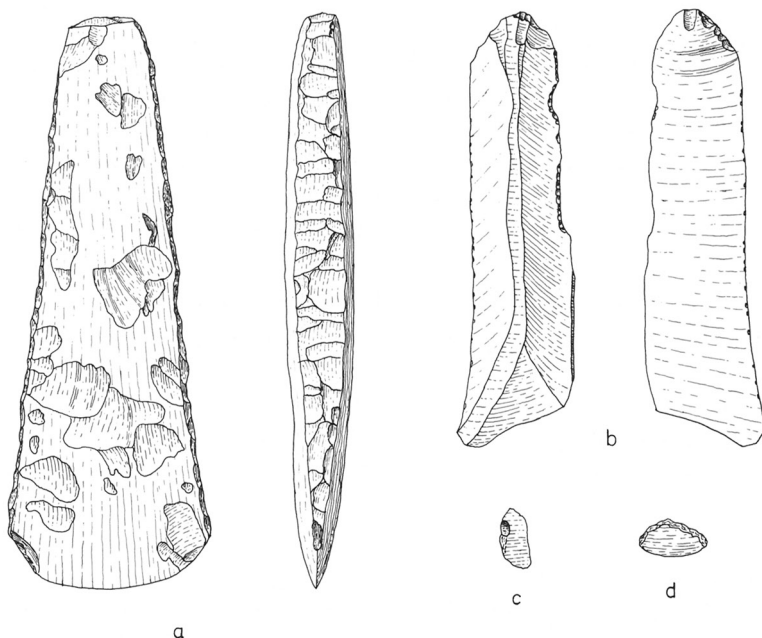

Fig. 2: Økse, flække og ravperler fra kammeret 1:2
Axe, blade and amber beads from the chamber. 1:2.

geblevne jordblok skulle skride, er en flad stenplade blevet anbragt på højkant i åbningen som afstivning. Senere blev gangen blokeret af en tæt stenpakning (fig. 3).

I bunden af gangen i den ældste fyld fandtes et stykke af bugen af et tragtbæger med lodret afstribning af smalle indridsede linjer, der ved halsbugovergangen begynder med et trekantet indstik (fig. 7 e). Bægerets bugdiameter har været ca. 14 cm.

Området foran gangåbningen var kraftigt forstyrret af romertidsnedgravninger. Kun et ganske lille område på et par m² direkte foran gangåbningen var uforstyrret. Her fandtes i et 10–20 cm tykt lag skår fra sandsynligvis fire fodskåle, en lerske, et skarptvinklet kar, tre skåle og fire tragtbægre.

Keramik

Fodskåle: Ca. halvdelen af en fodskål med massiv midt del (fig. 4 a). Det ca. 10 cm høje kar har på sin massive midte en diameter på ca. 5 cm og ved rand og fod en diameter på ca. 10 cm. Under randen ses en indridset vinkel linje, og herunder følger nogle indstemplede, meget sjuksket udførte vin-

kelstabler. På midterpartiets øverste del ses lodrette indridsede linjer med tværstillede spatelindtryk imellem, medens der på den nederste del er næppe synlige, blødt indridsede vinkelstabler. Ornamentikken afsluttes forinden med fire vandrette mejselstiklinjer krydset af lodrette indridsede linjer.

Nogle få skår af skålen til en fodskål (fig. 4 c). Den bevarede del er ornamenteret med tre vandrette rækker af halvcirkelformede stik. Mellem hver række findes en ganske tynd indridset linje.

Ca. en trediedel af en fodskål med keglestubformet fod og en stejl skål, der har en randdiameter på 17 cm (fig. 5). Ornamentikken på skålen består af tre vandrette vinkellinjer dybt indstemplet med et firtandet stempel. Derefter følger skiftende vandrette og lodrette linjebundter af tværstiklinjer. Fodens ornamentik er et duplikat af skålens, idet der dog er fire i stedet for tre vinkellinjer. På de bevarede dele af to båndformede hanke ses seks lodrette linjer lavet med flere på hinanden følgende indtryk af det firtandede stempel.

Fig. 3: Snit på tværs af gang set fra vest.
Section across the passage seen from the west.

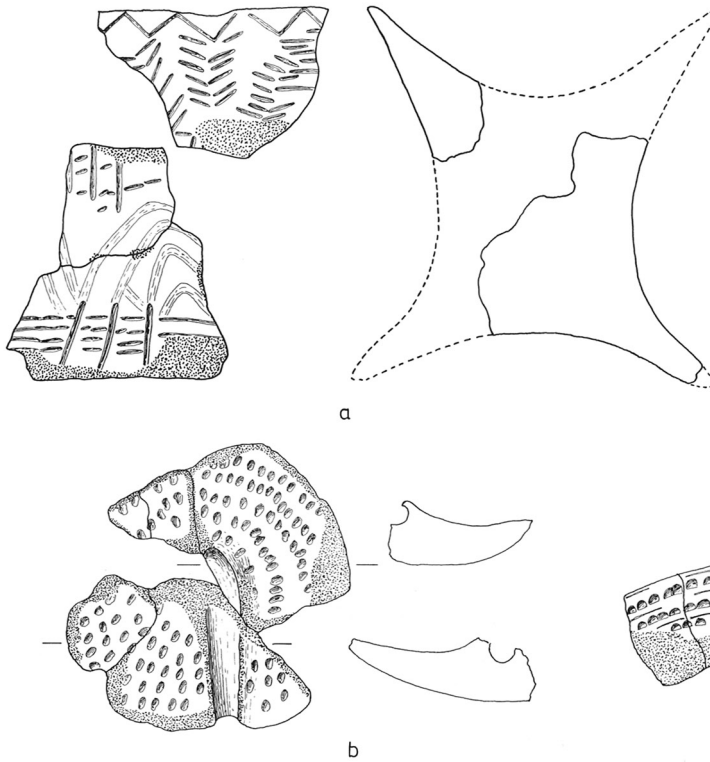

Fig. 4: Fodskål med massiv midtdel, ske og skår fra fodskål fra forangangen. 1:2
 Pedestalled bowl with solid stem, ladle, and sherds from the pedestalled bowl in front of the passage. 1:2.

Et enkelt randskår (fig. 7 b), hvor der under randen ses to vinkellinjer indstemplet med et tretandet instrument fulgt af vandrette tværstiklinjer. Der synes at være tale om en pendant til fodskålen fig. 5.

Lerske: Det meste af en lerske med indvendig dølle og en diameter på 8 cm (fig. 4 b). Skeen er på den indvendige side ornamenteret med fem koncentriske kredse af små ovale stik.

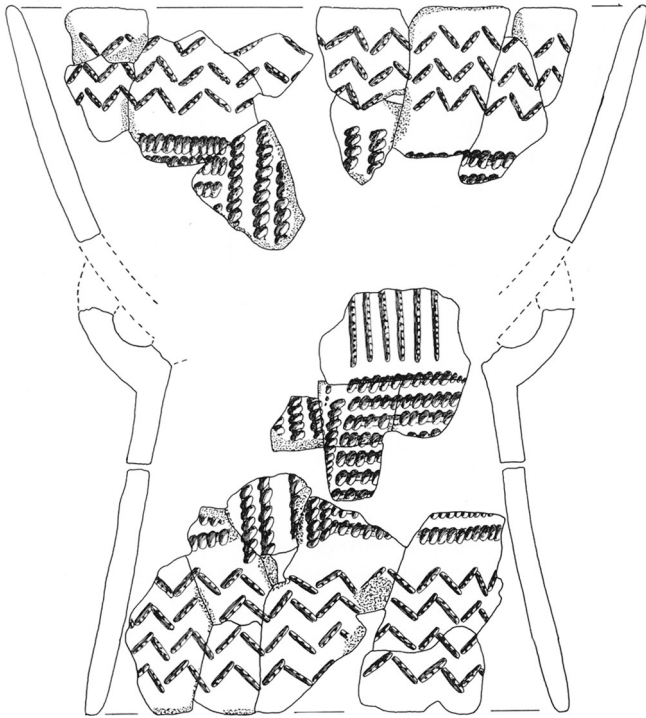
Skarpvinklet kar: Nogle få skår af et skarpvinklet kar (fig. 7 d). På den bevarede del af skulderen ses lodrette stiklinjer og ved siden af disse et vinkelbånd med stiklinje-kontur og udfyldning af tværstillede cardium indtryk. Karrets underdel er uornamenteret.

Skåle: En flage af en åben skål med en raddiameter på ca. 16 cm og en højde på ca. 10 cm (fig. 6 a). Skålen er ornamenteret i grov bevirket snor med to vandrette linjer under randen fulgt af lodrette linjer med regelmæssige mellemrum ned over karsiden. Et randskår tilhørende denne skål blev fundet i kammeret.

Et skår af sandsynligvis en skål med lodret båndornamentik (fig. 7 f). På det bevarede skår ses et lynlåsbånd flankeret af cardiumudfyldte bånd.

Fig. 5: Fodskål fra
foran gangen. 1:2

Pedestalled bowl
from in front of the
passage. 1:2.

Et skår af sandsynligvis en skål, hvorpå ses lidt af et lodret bånd med indridsede konturlinjer og udfyldning af tværstillede cardiumindtryk (fig. 7 g).

Tragtbægre: Dele af et groft tragtbæger med en bugdiameter på ca. 35 cm. Bugen er ornamenteret med lodrette grove furer i bundter. Mellem bundterne er der foroven grupper af korte lodrette furer (fig. 6 b). Under randen er der en vandret række af runde gruber.

Nogle få skår af et tragtbæger med en bugdiameter på ca. 14 cm (fig. 7 h). Bugen er ornamenteret med bundter af lodrette skråstikrækker. Bundterne er ved hals-bug overgangen forbundet med en vandret skråstikrække.

Nogle få skår af halsen af et tragtbæger med to indstemplede vinkellinjer under randen (fig. 7 a).

Dele af en uornamenteret bug, sandsynligvis fra et tragtbæger. Bunddiametere er ca. 9 cm.

En undersøgelse af aflejningsforholdene viser, at skårene fra de forskellige kar lå jævnt fordelt i laget foran gangåbningen. En undtagelse udgør skårene fra skålen fig. 6 a, idet de fandtes helt indè ved gangmundingen, og på et

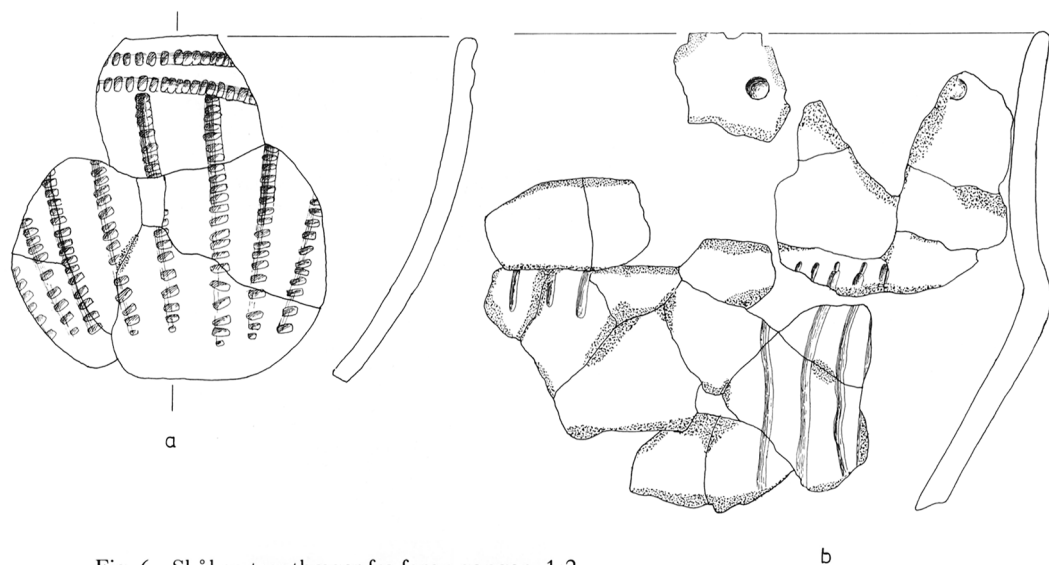

Fig. 6: Skål og tragtbæger fra foran gangen. 1:2
Bowl and funnel beaker from in front of the passage. 1:2.

gennemgående højere niveau end den øvrige keramik. Denne tidligt udseende skål har en nær parallel i et eksemplar fundet i tidlig mellemneolitisk »Fuchsberg« kontekst på Sarup (4) såvel som i den tidlig mellemneolitiske jordgrav fra Ettrup (5). Skålen er på grundlag af det randskår, som blev fundet i kammeret, med sikkerhed udrømmet gravgods, hvilket også understreges af, at den har en lidt anden beliggenhed foran gangen end den øvrige keramik. Skålens daterende værdi for anlægget er lidt usikker. Den nære parallel på Sarup antyder en meget tidlig mellemneolitisk datering, og dette modsiges ikke af indholdet i Ettrup jordgraven. Den typologiske afstand til skålen fra Mogenstrup jættestuen, der forekommer i, hvad der må betragtes som en sikker MN I b kontekst (6), er imidlertid ikke stor. Vi tør derfor nok ikke strække os videre end til at sige, at skålen fra Hørret skov er senest tidlig MN I b.

Blandt den øvrige keramik må skeen fig. 4 b med de koncentriske stikkredse, fodskålsfragmentet fig. 4 c med halvkredsstikkene, fodskålen fig. 5 med den dybskårne tværstiklinje-ornamentik, det skarpvinklede kar fig. 7 d med stiklinjerne og det cardium-udfyldte vinkelbånd, samt skårene fig. 7 f og g med den lodrette båndopdeling udfyldt med cardium og lynlåsornamentik, alle opfattes som relativt sikker MN I b keramik. Tragtbægrene fig.

6 b, 7 a, e og h kan ikke nærmere dateres udover, at de alle må placeres i den tidlige halvdel af mellemneolitikum.

Fodskålen med massiv midtdel lader sig ikke umiddelbart stilistisk placere. Den er i sin ornamentik lige så enestående som i sin form. Mulige paralleller finder vi på Blandebjerg, hvor der netop på fodskåle forekommer tværstillede mejselstik mellem lodrette linjer såvel som indstemplede vinkelstabler (7). Indridsede vinkler er imidlertid ikke et karakteristikum for Blandebjerg, og slet ikke i en udførelse med svungne brede furer (8). Denne form for ornamentik forekommer derimod på Troldebjerg, hvor også vinkelstabler og stigemønstre findes (9). Grundlaget for en stilistisk datering af fodskålen forekommer således for øjeblikket spinkelt og tvetydigt. En datering ud fra den sammenhæng, fodskålen blev fundet i, er heller ikke tilrådelig, da det er mere reglen end undtagelsen at finde keramik fra forskellige tidsperioder liggende sammen i samme lag foran megalitgravene. Vi må derfor nok begrænse os til at sige, at fodskålen hører hjemme i første halvdel af den mellemneolitiske tragtbægerkultur, og måske i den tidligste del.

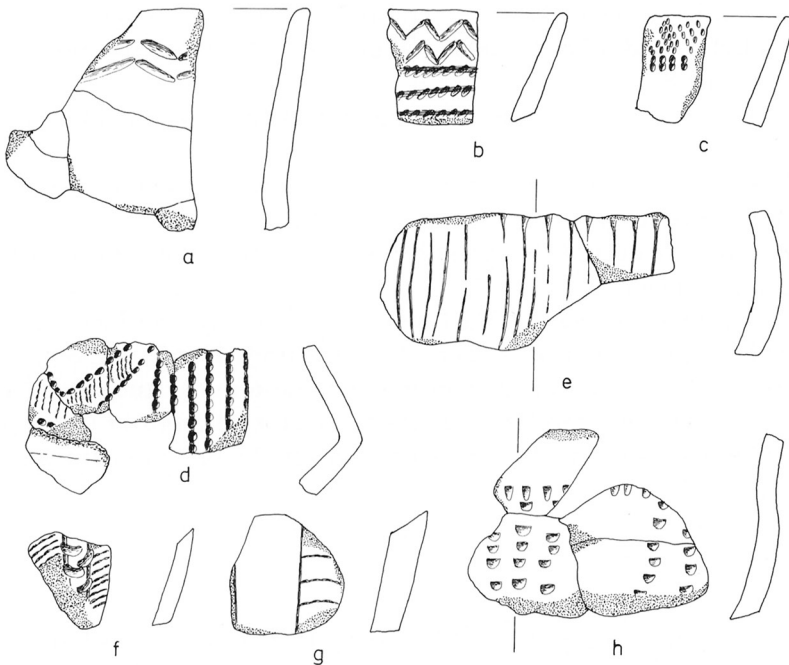

Fig. 7: Keramik fra kammer, gang og foran gangen. 1:2

Pottery from chamber, passage and in front of the passage. 1:2.

KULTURLAG UNDER JÆTTESTUENS HØJ

Syd for jættestuekammeret fandtes beskyttet af højfylden et ca. 10–15 cm tykt kulturlag, og foran gangåbningen delvis ind under den yderste søndre gangsten fandtes en 2,0×0,6 m stor og 0,3–0,4 m dyb grube med en sort trækulholdig fyld. I kulturlag og grube fandtes en del keramik og flint.

Keramik

Keramikken stammer fra et minimum af 9 kar udregnet på bugskårene, medens randskårene stammer fra et minimum af 6 kar. Følgende keramik er tilstede:

Uornamenterede randskår fra 2 eller 3 kar.

Rand og halsskår fra 3–4 forskellige kar med 3 vandrette linjer i tosnoet tråd under randen (fig. 8 a, b).

Randskår fra et kar med let fortykket rand, hvori er anbragt en vandret række af aflange lodretstillede indtryk (fig. 8 c).

Skår fra bugen af et lodret zoneopdelt stempelornamenteret bæger (fig. 8 g).

Hals og bugskår fra et øskerbæger med lodret zoneopdelt hals og bug. Zoneafgrænsningerne er trukket med en bred fure og sonerne på både hals og bug er udfyldt med lodrette rækker af grove pindstik og korte brede vandrette furer (fig. 8 j).

Skår fra bugen af et zoneopdelt kar med udfyldning af korte lodrette furer (fig. 8 h).

Hals og bugskår, samt et enkelt øre fra 2–3 forskellige stempelornamenterede kar (fig. 8 d, e og f).

Skår fra hals-bug overgangen på et bæger. På bugen ses en enkelt lodret furestiksrække (fig. 8 i).

Skår fra bugen på et bæger. Under hals-bug overgangen ses med regelmæssige mellemrum bundter på tre korte lodrette furestiklinjer (fig. 8 k).

Skår fra bugen på et kar ornamentet med buestempler anbragt i grupper på tre. Grupperne har tendens til at danne skakbrædtmønster (fig. 8, 1).

Skår fra bugen på et kar, hvorpå ses to lodrette linjer i tosnoet tråd (fig. 8 m).

Flint

Flinten fra kulturlaget består af 120 afslag (1870 g), en konisk blok (190 g) og 28 redskaber hele eller fragmenterede (1230 g). Redskabsinventaret består af følgende:

12 *skrabere*. Alle skrabere har en konveks skråretoucheret æg i distalenden og kun i enkelte tilfælde finretouche på sidekanterne. Skrabernes gennem-

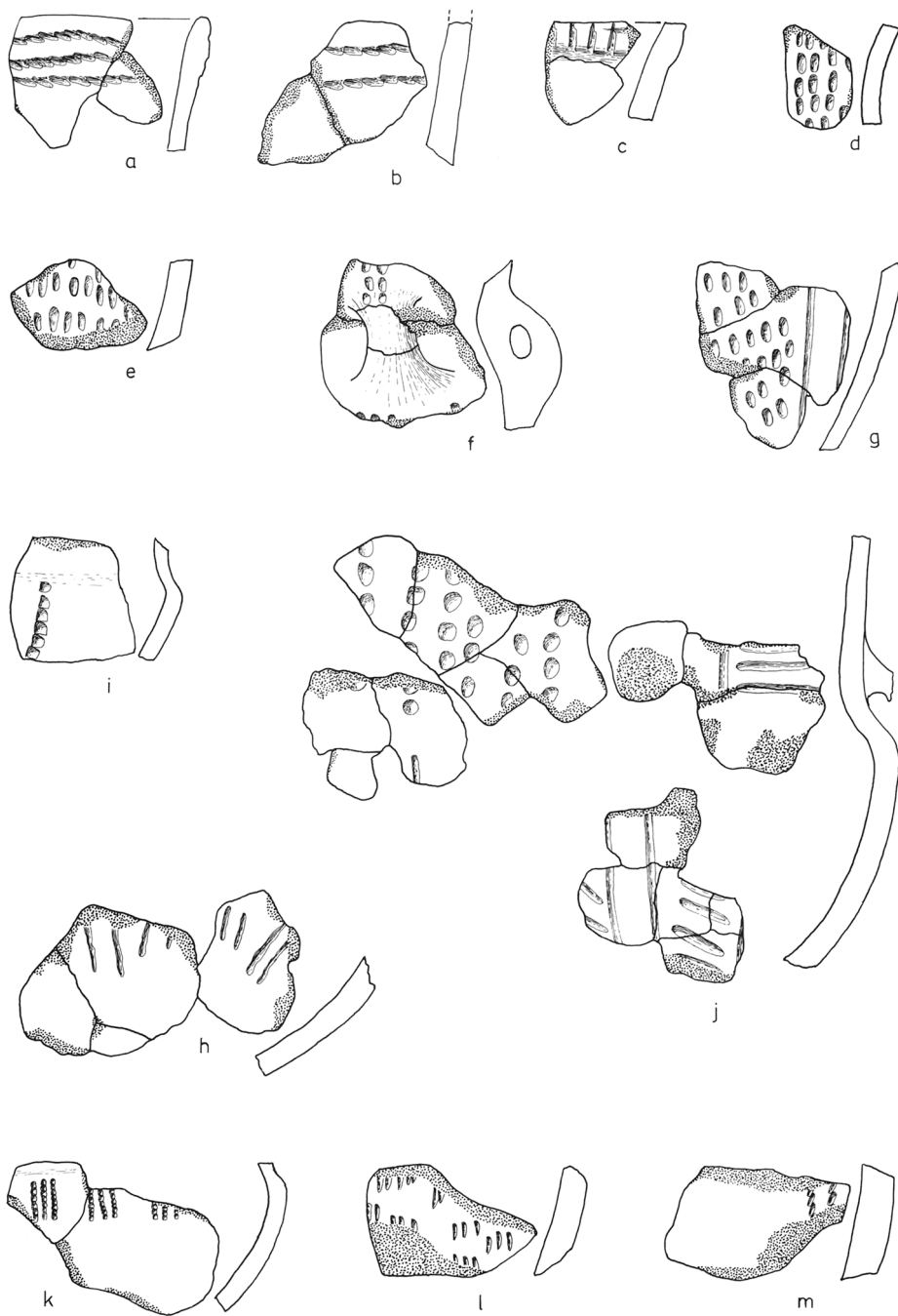

Fig. 8: Keramik fra bopladslag under jættestuen. 1:2
 Pottery from the settlement layer under the passage grave. 1:2

snitsvægt er 55 g og deres relative bredde varierer fra 51% til 83% med et gennemsnit på 64%. Der er altså tale om tunge, brede skrabere (fig. 9 e og f).

5 *knive*. Finretouche på distalenden findes på 3 stk., hvoraf en har den ene sidekant kontinuerligt retoucheret og en har naturlig ryg. 2 stk. har den ene sidekant kontinuerligt retoucheret, men har ingen retouche i distalenden (fig. 9 d, g).

Endvidere forekommer 1 nakkestykke af en *tyndnakket økse* og 2 afslag af *slebne økser*, 1 *skiveøkse* tilhugget fra tre kanter (fig. 9 c), 1 *bor* på et bredt kraftigt afslag (fig. 9 a), 1 stk. med sporadisk retouche, 1 stk. konkav indretouchering, samt 2 brudstykker af ikke nærmere bestemmelige redekaber.

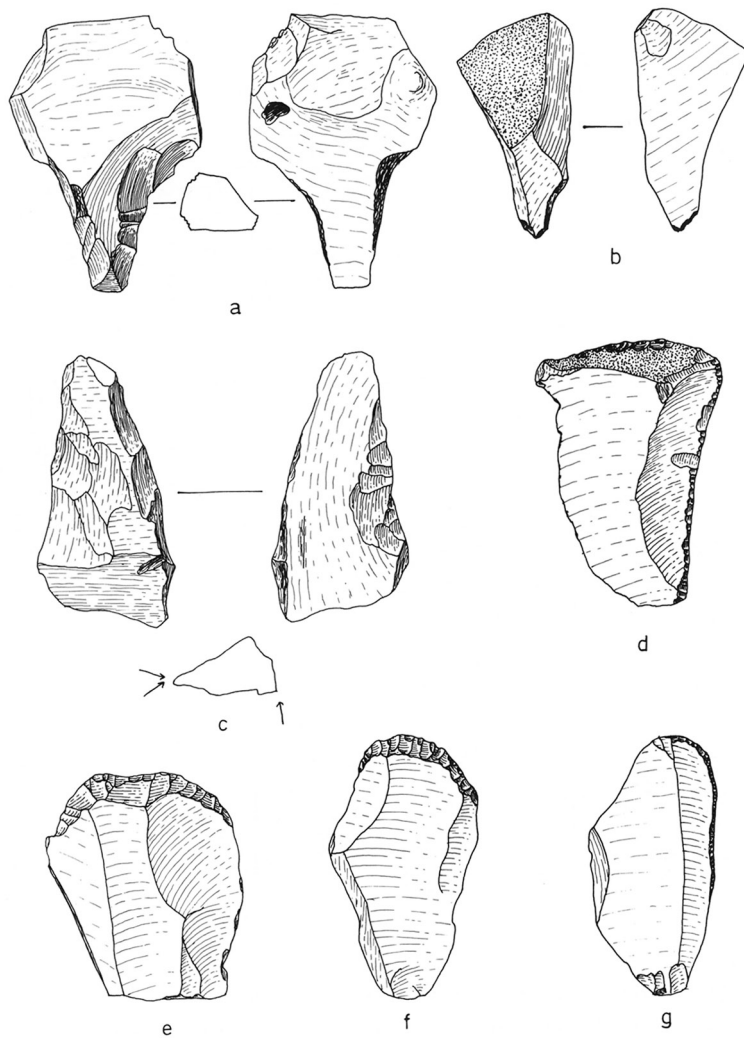

Fig. 9: Redskaber fra bopladslag under jættestuen. 1:2

Implements from settlement layer under the passage grave. 1:2.

Datering

Kulturlaget lader sig på sit indhold af keramik klart placere i den ikke-megalitiske C-fase. Et både morfologisk og stilistisk meget lignende kompleks kender vi fra Rustrup anlæggene ved Them syd for Silkeborg (10). Disse anlæg er gennem C-14 analyser dateret til ca. 3000 f.Kr. (11). Kulturlaget stammer sandsynligvis fra en boplads, oven på hvilken jættestuen på et senere tidspunkt er blevet anbragt. Tidsforskellen på boplads og jættestue er ca. 400 C-14 år, idet vi på basis af C-14 dateringer fra den tidlige del af MN må regne med at jættestuen er opført omkring 2600 f.Kr. (12).

I et område umiddelbart syd for jættestuen udgravedes 4 store sten, af hvilke 1 stod oprejst, medens de tre andre tydeligvis lå væltede. Stenene stod i et system af vinklede rækker af mindre sten. Enkelte skår fundet i forbindelse med dem tyder på, at de er fra jernalderen og må ses i sammenhæng med romertidsbegravelsen i kammeret og nedgravningerne i højens periferi, men nogen egentlig forklaring på deres funktion opnåedes ikke. Anlæggene blev ikke færdigudgravede.

FODSKÅLE MED MASSIV MIDTDEL I NORDISK TRAGTBÆGERKULTUR

Harreby fodskålen (fig. 10 a) har et kun 3 cm tykt massivt midtparti, hvorfra fod og skål i en jævn bue svajer stærkt ud. Afslutningen er ikke bevaret hverken på fod eller skål, men der synes at være tale om en ganske lille fodskål. Siderne er udvendig ornamenteret med vandrette rækker af buestik, medens midtpartiet er uornamenteret. På grundlag af buestikornamentikken må Harreby fodskålen med ret stor sikkerhed placeres i MN I b (13).

Af det 5,5 cm brede midtparti af Avnevig fodskålen (fig. 10 c) er så lidt bevaret, at det ikke med sikkerhed kan afgøres, hvor udsvajet skål og fod har været. Ligeledes er det usikkert, hvor stor den har været. Det bevarede stykke er ornamenteret med vandrette rækker af runde pindstik anbragt i to felter med et blankt stykke imellem. På grundlag af denne blandt nordiske fodskåle enestående ornamentik finder Kaelas, at Avnevig fodskålen må være et importstykke (14). Da rækker af pindstik imidlertid ikke er et ornament, der ligger den nordiske tragt bægerkultur fjern, og da godset i fodskålen ikke synligt skiller sig ud fra anden tragt bægerkeramik, er dette en antagelse, der næppe kan opretholdes. Avnevig fodskålen kan ikke som Harreby eksemplaret umiddelbart dateres på sin ornamentik, men de regelmæssigt ordnede stikrækker, der sine steder tenderer mod stiklinjer, antyder dog en MN I b datering, og det samme gør, at den udelukkende er fundet sammen med MN I b keramik foran gangen til et kammer (15).

Fra området foran gangen til en dysse ved Vedsted, Haderslev amt (16) er fornylig kommet et fragment af en fodskål med massiv midtdel, der har en diameter på kun godt 3 cm (fig. 10 b). Der er tilsyneladende igen tale om et meget lille stykke. Overgangen til fod og skål er kun antydnet, men den synes at være knap så udsvajet som på Harreby eksemplaret. Ornamentikken består af ca. 1 mm brede vandretstillede spatelstik anbragt fladedækkende, tilsyneladende uden orden. Også ornamentikken på denne fodskål er unik og giver i sig selv ingen datering. Fragmentet er fundet direkte foran gangåbningen i et område, hvor der ikke befandt sig særlig meget keramik. Et meget kraftigt offerskårlag, der lå til siderne for gangen langs randstenene,

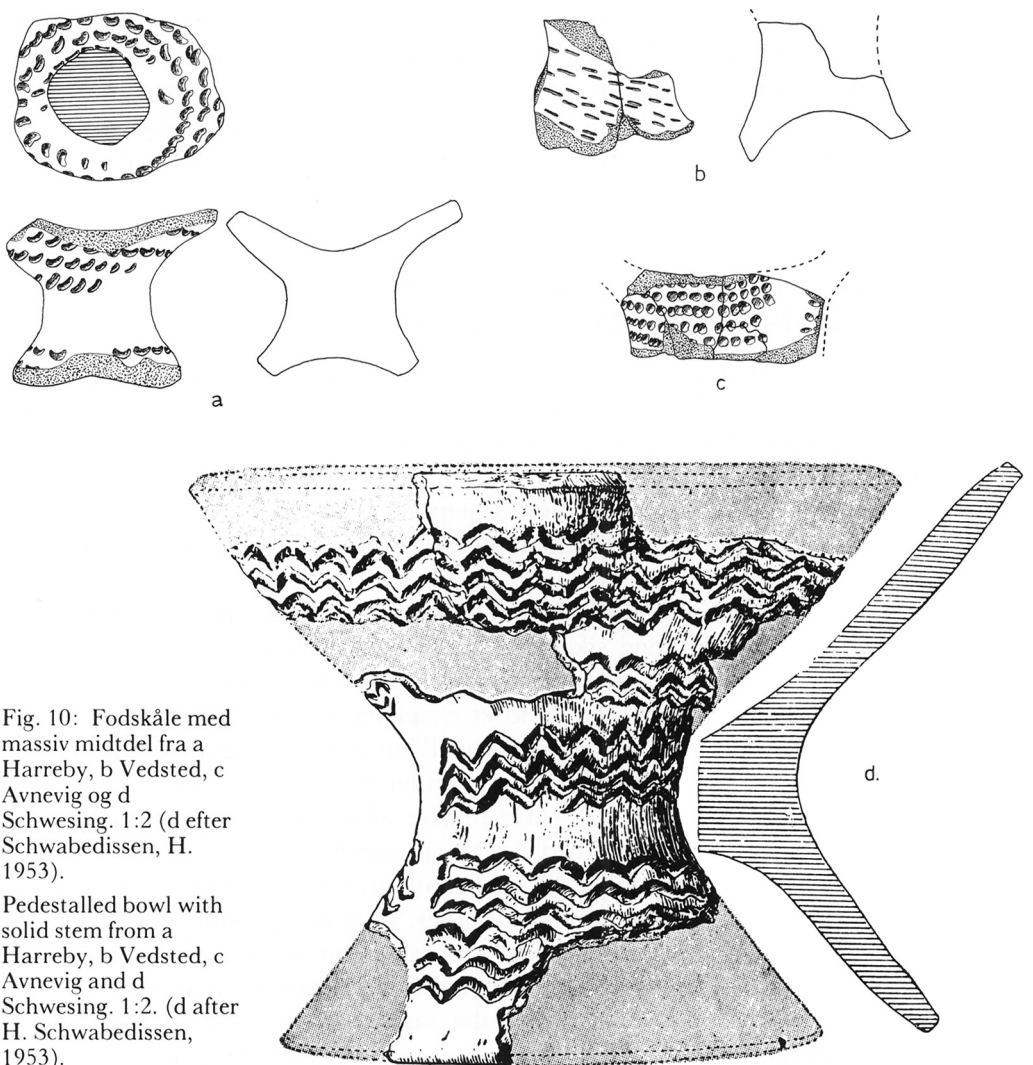

Fig. 10: Fodskåle med massiv midtdel fra a Harreby, b Vedsted, c Avnevig og d Schwesing. 1:2 (d efter Schwabedissen, H. 1953).

Pedestalled bowl with solid stem from a Harreby, b Vedsted, c Avnevig and d Schwesing. 1:2. (d after H. Schwabedissen, 1953).

synes hovedsagelig at være fra periode I b (17), men dette giver dog ingen sikkerhed for fodskålens datering til denne fase.

En fodskål med massiv midtdel fra Schwesing, Kr. Husum i Sydslesvig (fig. 10 d) er tidligere publiceret (18). Det drejer sig om et timeglasformet 16 cm højt eksemplar med en blødt svajet knap 7 cm bred overgang mellem skål og fod. Skønt der er tale om et større eksemplar end de øvrige fodskåle med massiv midtdel, må man, sammenlignet med den normale nordiske fodskålstype, også betegne denne som lille. Ornamentikken på fodskålen består af grupper af vandrette vinkellinjer adskilt af både vandrette og lodrette blanke områder. Denne ornamentik henfører ret sikkert fodskålen til periode I b af MN. Samme datering har den øvrige keramik fra megalitgraven.

Sammen med fodskålen fra Hørret skov udgør de fire ovenfor nævnte fodskåle det for øjeblikket kendte materiale af fodskåle med massiv midtdel (19). Udover dette træk, som klart adskiller typen fra den normale nordiske fodskålstype, er der fire andre fællestræk, som karakteriserer den, og som adskiller den fra hovedtypen. For det første er der en jævnt rundet overgang mellem en næsten ligedannet fod og skål, hvor vi normalt ved fodskåle finder et relativt skarpt knæk mellem en cylindrisk til keglestubformet fod og en bred, flad skål. For det andet er dimensionerne sammenlignet med andre fodskåle meget små (20). For det tredje har tilsyneladende ingen af dem hanke, og for det fjerde er ornamentikken anderledes end den normale fodskålsornamentik. Det sidste punkt er medvirkende til, at vi har svært ved at datere de fem fodskåle. For Harreby, Schwesing og muligvis også Avnevig eksemplarerne tillader de anvendte ornamenter en forsigtig datering til MN I b, hvilket ikke modsiges af fundomstændighederne. Hørret skov fodskålens ornamentik er i modsætning til de andres ret rigt varieret, men desværre er de paralleller, der kan fremdrages, tvetydige, og det er ikke til at sige, om fodskålen skal gives en tidlig datering indenfor MN eller om den skal rykkes ned i II. En nærmere datering af Vedsted fodskålen synes det ikke muligt at give. Som helhed må vi sige, at skønt det er vanskeligt at datere fodskålene med massiv midtdel, peger alt mod, at vi skal finde dem inden for de samme perioder, som den almindelige nordiske fodskål, altså MN I a, I b og II med hovedvægten på I b.

FODSKÅLE I TRAGTBÆGERKULTUREN UDEN FOR DEN NORDISKE KREDS

Den almindelige nordiske fodskålstype kender vi ikke fra den øvrige tragt bægerkultur. Ser vi bort fra den særlige type af fodskåle fra vestgruppen, der har en meget lav fod, ofte kun en standring (21), findes kun ganske få fodskåle i Vestgruppen og Altmark Tiefstich keramikken. Disse slutter sig alle til fodskålene med massiv midtdel fra den nordiske kreds.

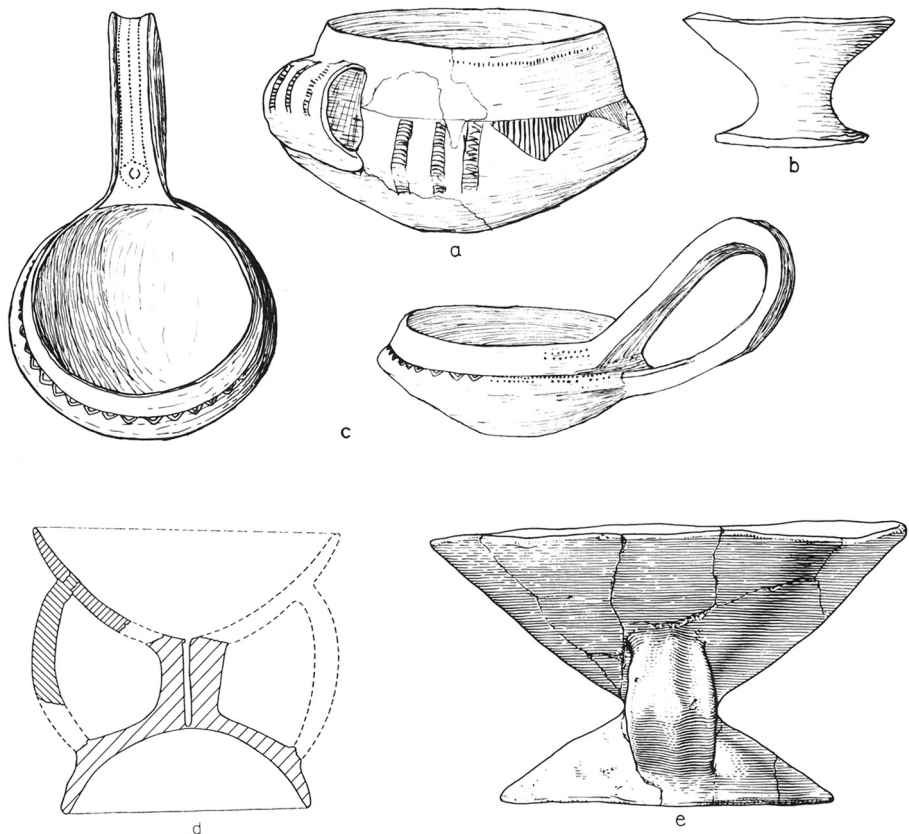

Fig. 11: a, b, c. Udsnit af Oldendorf fundet, ca. 1:3 (tegning efter fotografi. Sprockhoff 1952) d. Drouwen, ukendt målestok (Bakker, J. A. 1973) e. Issendorf, 1:4 (Tempel, W-D. 1972). a-c Part of the Oldendorf find, about 1:3 (drawn from Sprockhoff's 1952 photograph). d Drouwen, unknown scale (J. A. Bakker, 1973). e Issendorf, 1:4 (W. D. Tempel, 1972).

Fra Oldendorf Kr. Lüneburg har vi en lille ca. 5 cm høj uornamenteret fodskål (fig. 11 b), der er fuldstændig identisk med de danske fodskåle med massiv midtdel i både form og opbygning. Oldendorf fodskålen indgår i et relativt sikkert sluttet fund, idet den fandtes stående i et hjørne af en megalitgrav sammen med fire andre kar og en flintøkse (22). Et af disse kar var et enhanket skulderkar (fig. 11 a) (Dehnke særgruppe II (23)), som af Sprockhoff tidsmæssigt parallelliseres med Blandebjerg på grundlag af de hængende afstregede trekanter på skulderen (24). Sådanne hængende trekanter forekommer ganske vist på Blandebjerg, men det er dog næppe her, at parallellerne skal søges. Det enhankede skulderkar fra Oldendorf må sammen med de øvrige af Dehnkes særgruppe II snarere parallelliseres

med MN I b skulderkarrene med hængende trekanter på skulderen (26). Dette støttes af, at der på Oldendorf karret, som det er almindeligt på MN I b skulderkarrene næsten ingen vinkel er mellem den koniske hals og den brede skulder (27). Også H. Knøll har for nylig henført skulderkar af Dehnkes særgruppe II til at være samtidige med MN I b (28). Et andet kar fra Oldendorffundet – en skulderskål med højt optrukken hank (fig. 11 c) – viser klare forbindelser mod sydøst, et forhold vi senere skal vende tilbage til.

En fodskål meget lignende den i Oldendorf har vi fra en megalitgrav ved Kloster (29). I samme kammer fandtes bl.a. skårene af et enhanket skulderkar tilhørende Dehnkes hovedgruppe II (30), men her er samhørighedsforholdet ikke sikkert påviseligt.

En fodskål fra megalitgraven D 19 ved Drouwen i Holland danner gennem sin massive midtdel tildels en parallel til de danske fodskåle. Den er tidligere publiceret som bestående af en halvkugleformet skål på en tynd massiv fod, men har vist sig at have både en halvkugleformet fod og en halvkugleformet skål, forbundet af smalt massivt midtstykke. To store båndformede hanke forbinder skål og fod (fig. 11 d) (31).

Fra en megalitgrav Elspeet B i Gelderland kommer en massiv midtdel til en fodskål, der muligvis er meget lig de danske (32).

Fra en jordgrav ved Issendorf, Kreis Stade, vest for Hamborg mellem Elben og Weser (33) er for nylig fremkommet en fodskål, som i princippet er af typen med massiv midtdel, men som derudover ikke ligner de øvrige så forfærdelig meget (fig. 11 e). Den er dannet af to uornamenterede sfæriske skåle sat sammen bund mod bund og forbundet med en enkelt båndformet hank. I samme jordgrav fandtes to skulderkar af helt samme type som det fra Oldendorf, en rigt ornamenteret skål, et tragt bæger, en lerske og en lerskive. Dette sluttede fund kan med sikkerhed anbringes i Knølls overgangsfase 1/2 og bl. a. på grundlag af skulderkarrene kan en samtidighed med MN I b sikres (34).

Af de her gennemgåede fodskåle er de fra Oldendorf og Kloster og måske den fra Elspeet B fuldstændige paralleller til de danske.

Fodskålen fra Drouwen har også væsentlige træk tilfælles med disse, men adskiller sig bl.a. ved de store båndformede hanke. Der er også visse formmæssige forskelle, idet overgangen fra midtdel til fod og skål er ret markeret. Issendorf fodskålen står de danske endnu fjernere, men har med sine to sfæriske skåle og den båndformede hank visse ligheder med Drouwen fodskålen.

I forbindelse med fodskålene fra Drouwen og Issendorf skal et kar fra Skovbølling i Ribe amt nævnes (35). I en stensamling, som muligvis har været en jordgrav, fandtes en del skår med en fladedækkende krydsskrave-ring. Af de bevarede skår kunne man se, at der var tale om dele af to skåle,

den ene meget flad og ret i siden, den anden også flad men med siden en anelse mere krummet. Fra siden på begge disse skåle udgik næsten vinkelret nogle fuldstændig rette båndformede hanke, som må have forbundet de to skåle. Et par af de tilsyneladende i alt fire hanke kunne samles til en længde på over 10 cm.

Karret er senere blevet rekonstrueret til en fodskål af udformning meget lig den fra Drouwen (36). Det bør dog understreges, at intet af den massive midtforbindelse mellem de to skåle, som den er blevet udstyret med, er bevaret, og der er, såvidt det kan ses, ingen sikkerhed for, at en sådan har været tilstede.

FODSKÅLE MED MASSIV MIDTDEL SET PÅ CENTRALEUROPEISK BAGGRUND.

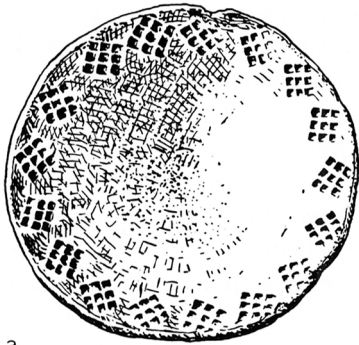
Fodskålen er et helt nyopdukkende element i Norden i tidlig mellemneolitikum, og det er derfor kun naturligt, at man har søgt impulser til denne meget specielle form i Centraleuropa, hvor den gennem hele neolitikum har været i anvendelse (37). Når ydermere fodskålen i mange centraleuropæiske kulturer fuldstændig som i Norden er et udpræget gravkar (eks. Tizapolgár, Bodrogkeresztúr (38)), og når der samtidig her kendes skeer (af ben) i forbindelse med fodskåle (39), er det vanskeligt at se bort fra en centraleuropæisk baggrund for fodskålene i Norden.

En nær parallel til Harreby og Avnevig fodskålene fandt Lili Kaelas i et fodskålsfragment fra den båndkeramiske boplads Sittard i Holland (40). Ligheden er meget stor, specielt til Hørret skov fodskålen, men da Sittard fragmentet hører hjemme i den mellemste fase af den båndkeramiske kultur i Holland med en datering på ca. 4200–4300 f.Kr. og altså har en tidsmæssig afstand fra de danske fodskåle med massiv midtudel på 1700–1800 C–14 år, er en forbindelse udelukket (41).

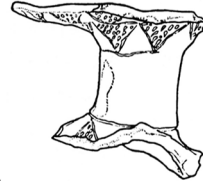
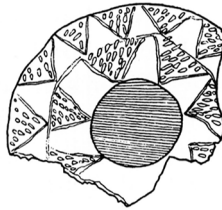
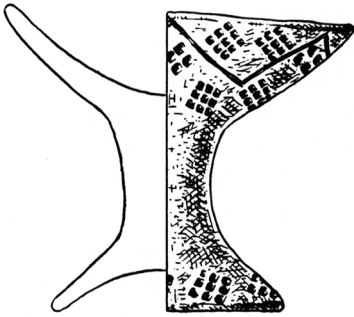
Mest sandsynligt fandt Kaelas det imidlertid, at Harreby og Avnevig fodskålene skulle afledes fra Jordanow kulturen, hvor vi som i andre sen Lengyel grupper finder enkelte fodskåle, der minder om de nordiske med massiv fod (42). Hun gik så vidt som til på dette grundlag at neddatere Jordanow, der altid tidligere er blevet opfattet som parallel med TN C, til samtidig med MN I b (43). Jordanow må dog på grundlag af sine forbindelser til andre kulturer dateres til mellem 3200 og 2800 f. Kr. (44), og en forbindelse med nordisk mellemneolitikum synes dermed at være udelukket.

Der forekommer imidlertid også i lidt yngre kulturer i Centraleuropa fodskåle meget lig de nordiske med massiv midtudel. Et par fodskåle fra Groitzsch og Riesa-Gröba i Halle området i Mellemtyskland udviser en klar formmæssig lighed med de danske fodskåle (fig. 12, a, b) (45). Begge er løsfundne og kan, da både form og ornamentik er unik for området, ikke

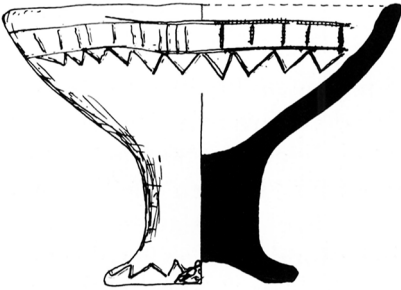
Fig. 12: 1:2 a Riesa-Gröba, b Groitzsch (Behrens 1963 Abb 1), c og d Laibach – Ig (Korosec, P. og J. 1969 T. 37 og 38), e, f og g Budakalász (Banner, J. 1956 pl. LXXXIX og C. Omridstegning efter fotografi).

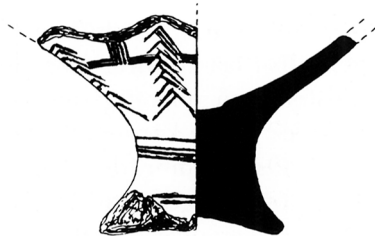
a

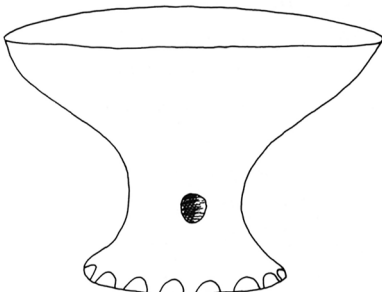
b

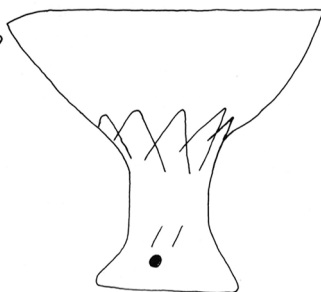
c

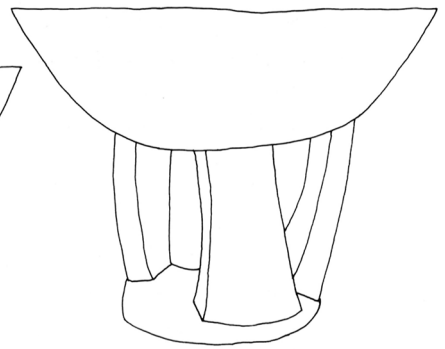
d

e

f

g

sættes i forbindelse med nogen af de mellemtyrskke tragtbrægergrupper. Til gengæld kan de sættes i forbindelse med kulturgrupper længere syd og sydøst på, hvorfra de er om ikke direkte import, så dog klare efterligninger.

Fodskålen fra Groitzsch sættes – sammen med en uornamenteret løsfunden fodskål med stjernefod ligeledes fra Halle området (46) – i forbindelse med den såkaldte slavonske kulturhorisont, der optræder som indslag i Rivnač-Jevisoviče B kulturen i Böhmen – Mähren og i Kostolac fasen af Baden kulturen i Slovakiet (47). Længere sydpå finder vi den i dens rene form omkring Sava og Drava floderne (48). Den slavonske kulturhorisont skal imidlertid dateres så sent som omkring 2300 f. Kr. (49) og kan derfor ikke danne forudsætning for de nordiske fodskåle med massiv midtdel.

Fodskålen fra Riesa-Gröba, som måske nok er den, der har den største lighed med de danske fodskåle, er af Mildenberg og med ham Behrens (50) bl.a. på grundlag af sin ornamentik sat i forbindelse med nogle fodskåle fra den klassiske Baden fase i Ungarn (Baden-Pécél), hvor de særlig udpræget kendes fra en gravplads ved Budakalaz (fig. 12 e, f) (51). Disse små fodskåle med deres massive midtdel udgør klare paralleller til de nordiske, og da den klassiske Baden fase efter alt at dømme skal dateres til omkring 26–2400 f. Kr. (52), er der her en reel mulighed for en afledning. Det samme gælder også for de mange små fodskåle med massiv midtdel (fig. 12, c, d), der forekommer i Laibach fundene i Nordvestjugoslavien, hvis ældre del efter alt at dømme er samtidig med den klassiske Baden fase (53).

Er det nu rimeligt at aflede fodskålene med massiv midtdel i den nordiske tragtbrægerkultur fra kulturer, der, omend de i deres inventar har den samme fodskålsform på nøjagtig samme tidspunkt, ligger ca. 800 km borte i fugleflugtslinie? Dette kan man selvfølgelig betvivle, men en afledning fra Vestungarn, Østalpeområdet og det nordvestlige Jugoslavien er ikke usandsynlig, fordi vi gennem de danske kobberfund fra den forudgående tid har vished om en direkte forbindelse med netop dette område (54). Hertil kommer, at andre stykker keramik samtidig med MN I b også peger mod en forbindelse til Baden. Det gælder først og fremmest skulderskålen med den overproportionerede højt svungne hank fra Oldendorffundet (55) (fig. 11 c). Medens selve skålen er en lokal Tiefstich form, er hanken udpræget en efterligning af fuldstændig tilsvarende hanke i den klassiske Baden (56). Også en skulderskål fra Barskamp (57) har en ret højt svungen hank, som muligvis kan skyldes indflydelse fra Baden. Fodskålene fra Drouwen og Skovbølling kendetegnet ved de lange båndformede hanke og Skovbølling karret endda muligvis uden midtdel kan også have Baden keramik som forbillede. Fra den klassiske Baden fase kender vi nemlig nogle kar, der består af en halvkugleformet skål opsat på tre båndformede hanke samlet i en lille fod (fig. 12 g) (58).

Alt i alt vil jeg mene, at der er et rimeligt grundlag for at tro, at der har været forbindelse mellem den nordiske tragtbægerkultur og Baden kulturen, og at denne forbindelse bl.a. har resulteret i, at små fodskåle med massiv midtdel er kommet til at optræde i den nordiske tragtbægerkultur. Arten af disse forbindelser ligger det uden for rammerne af dette arbejde at komme ind på.

Det ville være fristende at opfatte fodskålene med massiv midtdel som udtryk for den egentlige fodskålsimpuls til Norden, men dette er næppe tilfældet. De burde i så fald alle have en generelt tidligere datering end de traditionelle fodskåle, og det er der intet, der tyder på. Tværtimod synes der at være tale om stort set paralleltløbende typer.

Det er ikke hensigten her at behandle de traditionelle fodskåle og deres oprindelse, men visse vanskeligheder ved deres normale afledning fra Jordanow (59), Oder-stikbånd (60) eller evt. begge i sammenhæng (61) skal dog påpeges. Hvis Oder-stikbånd som Driehaus har påpeget (62) skal knyttes sammen med Lengyel IV prægede grupper som Gatersleben, Otitz og Mährisk ubemalet, så anbringer det denne gruppe før 3200 f. Kr., idet Lengyel IV grupperne i Mellemtyskland, Schlesien og Böhmen danner en horisont, der går forud for Baalberg og Jordanow (63). En Gatersleben datering fra Kmehlen på 3410 ± 160 f. Kr., understreger dette (64). Denne kronologiske placering af Oder-stikbånd keramikken støttes af de udbredelsesmæssige forhold i lavlandet mellem Oder og Elben. Her finder vi de «donaulandske» kulturer og de mesolitiske kulturer med indbyrdes forskellig udbredelse, medens den »ældste tragtbægerkultur« forekommer i hele området bl.a. med en kraftig koncentration i præcis samme lokale område, som hovedmængden af de donaulandske fund kommer fra (65). Oder-stikbåndkeramikken synes således udelukket fra enhver forbindelse til mellemneolitikum. Forholdene for Jordanow er allerede gennemgået, og konklusionen var, at en forbindelse, som kan have givet sig udslag i fodskålene i MN I, er lidet sandsynlig. Som helhed må man sige, at afledninger fra de sene Lengyel komplekser til den tidlige mellemneolitiske tragtbægerkultur af rent kronologiske årsager ikke er overbevisende.

SUMMARY

The Hørret Skov I passage grave: a new find of pedestalled bowls with solid stem.

In KUML 1958 (1–2) Lili Kaelas published two pedestalled bowls from the Middle Neolithic Funnel Beaker culture of a hitherto unknown type characterized by a solid stem. The normal Nordic pedestalled bowls consist of a round-bottomed bowl placed in a foot of truncated conical shape.

Investigation of a passage grave in Hørret Skov, south of Århus, Jutland (3), revealed another example of the type with a solid stem. The passage grave and its finds will be briefly presented here and the possible European background for this special kind of pedestalled bowl discussed.

Description of the Structure and Finds

Some time during the last century the barrow was bisected by a forest road which destroyed the chamber and left only part of the barrow on either side, but investigation revealed that the floor of the chamber was partially preserved under the road.

The barrow had a diameter of only 9–10 m bordered by 0.7 m high kerbstones (fig. 1). The chamber, the rear wall of which was approximately in the centre of the mound, was round (diameter 2.7–2.8 m) and constructed of three large orthostats to the north, west and south and three smaller stones, one of which stood in the south-western corner and the other two on either side of the passage opening. This was marked by a threshold stone in situ. The orthostats were represented by a few shattered remains and marks in the soil. The chamber had an outer packing consisting of a mixture of clay and flint and there had been dry walling between the orthostats. The floor of the chamber consisted of bleached, crushed flint. On this was found a thin-bladed axe, a blade, two fragments of amber beads and two sherds (fig. 2a–d, 7c).

Of the passage, which was about 3 m long, the outermost southern stone and next-outermost northern stone were preserved in the segment beside the road (fig. 3). All traces of the inner passage stones had been effaced and the outermost northern passage stone had been removed in connection with a disturbance during the Roman Iron Age. There were distinct traces showing that the passage had first been filled with earth, then cleared and later again blocked with stones. In the oldest fill parts of a funnel beaker were found (fig. 7e). The area in front of the passage opening was much disturbed by excavations from the Roman Iron Age. Only a very small area of a couple of sq. m. was unaffected. This yielded the pedestalled bowl with solid stem (fig. 4a), part of the upper part of a pedestalled bowl (fig. 4c), a clay ladle (fig. 4b), a pedestalled bowl with very steep sides (fig. 5) and some sherds of an apparently identical specimen (fig. 7b), an open bowl (fig. 6a), a couple of sherds from vessels with vertical band ornament (fig. 7f and g), the shoulder of a carinated vessel (fig. 7d), and sherds from three funnel beakers (fig. 6b, 7a,h).

The bowl fig. 6a, which on the basis of a rim sherd found in the chamber may with certainty be said to derive from an evacuated grave, is the typologically earliest vessel connected with the barrow. It has parallels in Sarup (4) and Ettrup (5) from the very earliest Middle Neolithic. As the typological distance to the Mogenstrup bowl (6) in certain MN Ib context is not large, however, it is not certain that

the bowl should be placed earlier than MN Ib. Of the remaining pottery, the clay ladle and pedestalled bowls fig. 4b and c, fig. 5, and the sherds fig. 7b, d and f may with reasonable certainty be assigned to MN Ib. The pedestalled bowl with solid stem is just as unique in its ornamentation as in its form and does not permit closer dating on a typological basis. It has certain features pointing to Blandebjerg (7–8), but also several pointing to Troldebjerg (9). The nearest we can get is to place it in the first half of the Middle Neolithic Funnel Beaker culture. The barrow must, on the basis of C14 datings elsewhere, have been built about 2600 B.C. (12).

Protected by the mound around the passage grave was a settlement layer containing pottery from at least 9 vessels (fig. 8) and 28 implements of flint including 12 scrapers and 5 knives (fig. 9). The pottery dates this layer to EN non-Megalithic C. A very close parallel is found, for example, in the Rustrup structures near Them, south of Silkeborg (10), which are C14-dated to about 3000 B.C. (11).

Pedestalled bowls with solid stem in Nordic Funnel Beaker Culture

Apart from the Hørret Skov pedestalled bowl, 4 other pedestalled bowls with solid stem are known. They are: Harreby (fig. 10a) (13), Avnevig (fig. 10c) (14–15), Vedsted (fig. 10b) (16, 17) and Schwesing (fig. 10d) (18). Characteristic of these five pedestalled bowls are, apart from the solid stem, an almost identical bowl and foot smoothly growing from the centre, very small dimensions, no handles, and an ornament which is not found in the normal Nordic pedestalled bowls. These latter also have a sharp junction of the foot and the bowl, are furnished with one or two band-shaped handles and are usually of considerable size (20).

The dating of solid-stemmed pedestalled bowls is difficult, because their decoration does not correspond to that of the ordinary bowls. From the decoration employed, the Harreby, Schwesing and Avnevig bowls may with reasonable certainty be assigned to MN Ib. The parallels to the Hørret Skov bowl are very ambiguous, and the Vedsted specimen cannot be dated on style. All five bowls were found in connection with megalithic graves where other pottery was also present but there is in no case contextual evidence guaranteeing coevality with any of the other pottery.

Pedestalled bowls in the funnel beaker culture outside the Nordic Area

The ordinary Nordic pedestalled bowl type is not known from the Funnel Beaker culture elsewhere. If we leave out of account the bowls of the western group with a standing-ring (19) we have only a few pedestalled bowls from the western group and the Altmark Tiefstich pottery. These all relate to the solid-stemmed pedestalled bowls from the Nordic area.

From Oldendorf, Kr. Lüneburg, we have an undecorated bowl identical to the Nordic bowl in shape and construction (fig. 11b) (22). This is part of a closed find with i.a. a shouldered vessel, which is parallelized by Sprockhoff with Blandebjerg (24), but which on account of various similarities may more convincingly be linked with MN Ib shouldered vessels (26, 27), as H. Knøll has recently done (28).

A pedestalled bowl from a megalithic grave at Kloster is almost identical to the Oldendorf specimen (29).

A pedestalled bowl from the megalithic grave D 19 near Drouwen consists of hemispherical bowl and foot connected by a solid stem and further connected by two ribbon-shaped handles (fig. 11d) (31).

From a megalithic grave Elspeet B in Gelderland comes a solid stem to a pedestalled bowl (32).

A pedestalled bowl has recently been found in an earth grave at Issendorf, Kr. Stade (33), consisting of two undecorated spherical bowls joined base to base and connected with a single band handle (fig. 11e). In the same grave were two shouldered vessels of exactly the same type as the one from Oldendorf, a richly ornamented bowl, a funnel beaker, a clay ladle and a clay disc. This complex may with certainty be placed in Knøll's transitional phase 1/2 and i.a. on account of the shouldered vessels must be coeval with MN Ib (34).

Of these five pedestalled bowls, those from Oldendorf, Kloster and perhaps Elspeet B show greatest similarity to the solid-stemmed Nordic bowls. The Drouwen bowl has also considerable features in common with these, but differs with the two large band-shaped handles and a sharper junction between stem and foot and bowl. The Issendorf bowl is even more remote from the Nordic specimens, but has with its two spherical bowls and band-shaped handle certain similarities to the Drouwen bowl.

Pedestalled bowls with solid stem seen in Central European Context

The pedestalled bowl is a complete newcomer to Scandinavia in the early Middle Neolithic, and it is therefore only natural that the impulses for this special form have been sought in Central Europe, where it was in use throughout the entire Neolithic (37). Furthermore, as the pedestalled bowl is in many Central European cultures, just as in the Nordic area, typically a grave vessel (for example Tizapolgár, Bodrogkeresztúr (38)), and as ladles (of bone) are also found associated with pedestalled bowls (39), it is difficult to ignore the Central European background for the Nordic pedestalled bowls.

Lili Kaelas found a close parallel to the Harreby and Avnevig pedestalled bowls in a fragment from the Linear Pottery settlement of Sittard in Holland (40). The similarity is very great, especially to the Hørret Skov bowl, but as the Sittard fragment is associated with the middle phase of the Linear Pottery culture in Holland with a dating of about 4200–4300 B.C. and is thus 1700–1800 C14 years remote from the Danish solid-stemmed pedestalled bowls, a connection must be ruled out (41).

Kaelas found it most likely, however, that the Harreby and Avnevig bowls were derived from the Jordanow culture, where we as in other late Lengyel groups find a few pedestalled bowls which resemble the Nordic ones with solid stem (42). She went so far as to update Jordanow, which has always previously been considered parallel to EN C, to MN Ib (43). Jordanow must, though, on the basis of its connections to other cultures, be dated to between 3200 and 2800 B.C. (44) and a connection with Nordic MN thus seems to be ruled out.

However, pedestalled bowls very similar to our own with solid stem do occur in slightly later cultures in Central Europe. A couple of bowls from Grotzch and Riesa-Gröba in the Halle area of central Germany exhibit a distinct morphological similarity to the Danish bowls (fig. 12a–b) (45). Both are loose finds and can, as both form and ornament are unique in the area, not be assigned to any of the central German Funnel Beaker groups. But they can be connected with cultural groups further south and south-east, from where they may have been if not imported at least imitated.

The Grotzch bowl is associated – with an undecorated loose-found pedestalled bowl with star foot also from the Halle region (46) – with the so-called Slavonic cultural horizon, which occurs as an element in the Rivnac-Jevisovice B culture of Bohemia-Moravia and in the Kostalac phase of the Baden culture of Slovakia (47). Further south we find it in its pure form around the rivers Sava and Drava (48).

The Slavonic cultural horizon should, however, be dated as late as around 2300 B.C. (49) and cannot therefore be the precursor of the Nordic pedestalled bowls with solid stem.

The Riesa-Gröba bowl, which is the one which seems to show the greatest similarity to the Danish bowls, is by Mildenberg and Behrens (50) i.a. on the basis of its decoration linked with certain pedestalled bowls from the classical Baden phase of Hungary (Baden-Pécél), where they are known in particular from a cemetery at Budakalász (fig. 12e-f) (51). These small bowls with their solid stem constitute clear parallels to the Nordic bowls and as the classical Baden phase should apparently be dated to around 2400-2600 B.C. (52) there is a real possibility of derivation. The same applies to many small pedestalled bowls with solid stem (fig. 12c-d) occurring in the Laibach finds of north-western Yugoslavia, the older part of which seem to be coeval with the classical Baden phase (53).

Is it now reasonable to derive solid-stemmed pedestalled bowls in the Nordic Funnel Beaker culture from cultures which, although they have in their repertoire the same kind of bowl at exactly the same time, lie about 500 miles distant as the crow flies? This may, of course, be doubted, but a derivation from western Hungary, the eastern Alpine region and north-western Yugoslavia is not unlikely, because we have through the Danish copper finds of the previous period certainty for a direct connection from this very area (54). Furthermore, other pottery coeval with MN Ib also indicates a connection with Baden. This applies first and foremost to the shouldered vessel with oversized handle from the Oldendorf find (55) (fig. 11c). While the bowl itself is a local Tiefstich form, the handle is a clear imitation of exactly equivalent handles in the classical Baden phase (56). A shouldered vessel from Barskamp (57) also has an oversized handle, which may be due to Baden influence. The pedestalled bowls from Drouwen and Skovbølling characterized by the long strap handles and the Skovbølling vessel perhaps even without stem may also have Baden pottery as their prototype. From the classical Baden phase we know several vessels consisting of a hemispherical bowl set on three band-shaped handles joined to a small foot (fig. 12g) (58).

All in all, I believe that there is a reasonable basis for believing that there has been a connection between the Nordic Funnel Beaker culture and the Baden culture and that this connection has resulted among other things in the presence of pedestalled bowls with solid stem in the Nordic Funnel Beaker culture. The nature of these connections lies outside the present field of discussion.

It would be tempting to consider the pedestalled bowls with solid stem as representing the true pedestalled bowl impulse to the Nordic area, but this is hardly the case. If so they should have a generally earlier dating than the traditional pedestalled bowls, and there is nothing to indicate that this is so. On the contrary, it seems to be a case of largely parallel types. It is not the intention here to discuss the traditional pedestalled bowls and their origin, but certain difficulties in their normal derivation from Jordanow (59), "Oder-Stichband" (60) or perhaps even both in conjunction (61) must be pointed out. If the "Oder-Stichband" as Driehaus has pointed out (62) must be associated with Lengyel IV influenced groups like Gatersleben, Ottitz and Moravian unpainted, then it must be placed before 3200 B.C., the Lengyel IV groups in central Germany, Silesia and Bohemia forming a horizon which is earlier than Baalberg and Jordanow (63). A Gatersleben dating from Kmehlen of 3410±160 B.C. emphasizes this (64). This chronological placement of "Oder-Stichband" pottery is supported by the distribution in the lowlands between the Oder and the Elbe. Here we find the "Danubian" cultures and the Mesolithic cultures differ in their distribution, whereas the "oldest Funnel Beaker culture" occurs throughout the area i.a. with a strong concentration in precisely

the area from which the “Danubian” finds derive (65). The “Oder-Stichband” pottery thus seems to be excluded from all connection with the Middle Neolithic. The Jordanow circumstances have already been discussed and the conclusion was that a connection manifesting itself in the pedestalled bowls of MN I is rather unlikely. On the whole one must say that derivations from the late Lengyel complexes to the early Middle Neolithic Funnel Beaker culture on purely chronological evidence are not convincing.

Torsten Madsen
Aarhus Universitet

Tegning: Torsten Madsen
Oversættelse: Peter Crabb

NOTER

- 1) Kaelas, L. Ny typ av fotskålar från Danmark. *Kuml* 1958 p. 72 ff.
Nærmere om de to lokaliteter se:
Mathiassen, T. En stenalder gravplads ved Harreby. *Sønderjyske årbøger* 3. række 1942.
Neumann, H. Langdyssen ved Avnevig. *Haderslev amts museum* 6 1957 p. 6 ff.
- 2) Betegnelsen fodbæger fremføres af Kaelas men benyttes ikke konsekvent af hende (1958 p. 72). Samme betegnelse knyttes også i udstrakt grad til de to nordtyske fodskåle fra Oldendorf og Kloster, der danner meget nære morfologiske paralleller til Harreby fodskålen (se nærmere herom nedenfor). Jeg finder det dog formålstjenligt at benytte betegnelsen fodskåle for alle de her behandlede kar, da en opdeling efter størrelse i det fragmenterede materiale kun kan blive et yderst subjektivt skøn.
- 3) Mårslet s. Ning h. Århus a. F.H.M. sag 1824. UTM ref. zone 32 V NH Ø 74400 N 16550.
- 4) Mundtlig meddelelse fra museumsinspektør Niels H. Andersen.
- 5) Brøndsted, J. Noch ein jütischer Einzelgrab mit Megalithkeramik. *Acta Arch.* V 1934 p. 290 ff.
- 6) Nordman, C. A. Jættestuer i Danmark 1918 p. 97 fig. 72.
- 7) Berg, H. Klintebakken: En boplads fra yngre stenalder på Langeland. *Meddelelser fra Langelands museum* 1951 p. 13 fig. 3.
- 8) Winther, J. Blandebjerg 1943 p. 16–22.
- 9) Winther, J. Troldebjerg I 1935 f.eks. fig. 33, 34, 37, 44 og 45.
- 10) Fischer, C. Tidlig neolitiske anlæg ved Rustrup. *Kuml* 1975
- 11) op. cit. p. 40 og 61 (K-2253, 2254 og 2355)
NB. samtlige tidsangivelser er i C-14 år, Libby halveringstid.
- 12) K-718, 727, 978, 1567, 1568, 1601, 1602. Tauber H. *Danske kulstof – 14 dateringer II.* Årbøger 1959 og II. Årbøger 1970.
- 13) Kaelas, L. 1958 p. 73.
- 14) op. cit. p. 73.
- 15) op. cit. p. 75.
- 16) Sb 153 Vedsted S. Gram hd. Haderslev a. Tilladelse til omtale og afbildning af fodskålen er venligst givet af udgraveren museumsinspektør H. Neuman, Haderslev og adjunkt Klaus Ebbesen, København, som er i færd med en publikation af fundet.
- 17) Dette bygger kun på et løst skøn efter at have set en del af keramikken. Jeg har ikke haft lejlighed til at gennemgå fundet systematisk.

- 18) Schwabedissen, H. Fruchtschalen aus Schleswig-Holstein und ihre Zeit. *Offa* 1953 p. 14–16 abb. 1, 11.
Hinz, H. *Vorgeschichte des nordfriesischen Festlandes*. 1954 p. 184.
- 19) Da jeg ikke i forbindelse med herværende artikel har foretaget en systematisk museumsgennemgang, er der ingen sikkerhed for at der ikke ligger flere fodskåle med massiv midtdel rundt omkring i magasinerne.
- 20) Der findes dog også små eksemplarer af den almindelige nordiske fodskålstype selvom de ikke er almindelige. Se f.eks. Kjærum, P. *Tempelhus fra stenalder*. *Kuml* 1955 p. 22 fig. 16.
- 21) Knöll, H. Die nordwestdeutsche Tiefstichkeramik und ihre Stellung im Nord- und Mitteleuropäischen Aeolithikum. 1959 p. 26.
- 22) Sprockhoff, E. Ein Grabfund der nordischen Megalithkultur von Oldendorf Kr. Lüneburg. *Germania* 30 1952 p. 164 ff.
- 23) Dehnke, R. Die Tiefstichonware der Jungsteinzeit in Osthannover 1940 p. 126 ff.
- 24) Sprockhoff 1952 p. 168.
- 25) Winther, J. Blandebjerg 1943 fig. 31.
Kjærum, P. Jættestuen Jordhøj. *Kuml* 1969 note 24.
- 26) Som f.eks. skulderkarret fra Mogenstrup (Nordman, C. A. 1918 p. 97) skulderkarrene fra Tustrup (Kjærum, P. 1969 p. 44 og Kjærum, P. The chronology of the passage graves in Jutland. *Palaeohistoria* XII 1966 fig. 3), og et skulderkar fra Klintebakken (Berg, H. Meddelelser fra Langelands museum 1951 p. 15).
- 27) op. cit.
- 28) Knöll, H. Zur zeitlichen Stellung der Tiefstichkeramischen Flachgräber von Issendorf, Kr. Stade. *Die Kunde* 25 1974 p. 23–26 og p. 38–40.
- 29) Dehnke, R. 1940 p. 93 fig. 5 b.
- 30) op cit. p. 94 fig. 5 c og p. 120.
- 31) Bakker, J. A. De westgroep van de trechterbeekercultuur 1973 III p. 23 a fig. 3,8.
- 32) op. cit. appendix B p. 15.
- 33) Tempel, W–D. Erdgräber der Trichterbecherkultur in der Gemarkung Issendorf, Kreis Stade. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 7 1972 p. 46 ff.
- 34) Knöll, H. 1974 p. 38–40.
- 35) Åstrup s. Gørding hd. Thomsen, N. En grav fra jættestuetid ved Skovbølling. *Fra Ribe amt* 1956 p. 84 ff.
- 36) Thomsen, N. Skovbølling karret. *Fra Esbjerg museum* 1963 p. 21 ff. Karret er ikke afbildet her, da det kun ville være muligt at vise det i sin nuværende tilgipsede form. Skønt jeg ikke kan udelukke at denne kan være korrekt, skal jeg senere i artiklen henvise til nogle paralleller, der lige så vel kunne danne basis for en rekonstruktion.
- 37) Schwabedissen, H. 1953.
Miljocić, V. Zur Frage der Nordischen Fruchtschalen. *Germania* 33 1955.
- 38) Bognar-Kutzián, I. The Copper Age cemetery of Tiszapolgár–Basatanya 1963 p. 248 ff.
- 39) op. cit. p. 307.
- 40) Kaelas, L. 1958 p. 77.
Sittard fragmentet er afbildet i Modderman, P. J. R. Die bandkeramische Siedlung von Sittard. *Palaeohistoria* VI–VII 1958–59 p. 98 abb. 68.
- 41) Dateringen bygger på C-14 målinger fra Elsloo, Sittard og Geleen. Gr. N- 2159, 2160 2164, 2310, 2311, 2884. *Rc.* 5 1963 p. 176.
GrN-320, 422, 423, 995, 996. *Palaeohistoria* VI–VII 1958–59 p. 227.
- 42) Podborsky, V. Der gegenwärtige Forschungsstand der Kultur mit mährischer bemalter Keramik. *Slovenská Archeologia* XVIII – 2 1970 abb. 15.
Lichardus, J., Vladoar, J. Zu Problem der Ludanice-gruppe in der Slowakei. *Slovenská archeologia* XII-1 1964 abb. 42,1 og abb. 45.
- 43) Kaelas, L. 1958 p. 79.
- 44) Jordanow kulturen tilhører Lengyel V sammen med Ludanice gruppen i Sydvestslovakiet (Lichardus, J., Vladoar, J. 1964. Tocik, A. Erforschungsstand der Lengyel Kultur in der Slowakei. *Studijné Zvesti* 17 1969) og den yngste Lengyel i Mähren (Pavelcik, J. Zur Problematik der mährischen kannelierten Keramik. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur 1973). Gennem bl.a. sine dobbelthankedede

krukker kan Lengyel V ret sikkert tidsmæssigt sidestilles med Bodrogkeresztur (Driehaus, J. *Mitteuropäisches Äneolithikum und balkanische Kupferzeit. I l'Europe á la fin de l'age de la pierre* 1961). Endvidere viser sluttede fund samtidighed mellem Jordanow og Baalberg kulturen (Driehaus, J. *Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum im Mitteleuropa* 1960), og både brillespiralsmykker af kobber og ligheder i keramikken viser samtidighed mellem Jordanow og den nyopdagede Balaton gruppe i Vestungarn (Kalicz, N. *Über die chronologische Stellung der Balaton Gruppe in Ungarn, i Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur* 1973) såvel som dennes parallelkulturel Lasinja i Nordvest-Jugoslavien (Dimitrijević, S. *Problem des Neolithikums und Äneolithikums in Nordvestjugoslavien. Opuscula archaeologica V* 1961) og Pölshals-Strappelkogel gruppen i Steiermark (Pittioni, R. *Urgeschichte des österreichischen Raumes* 1954 p. 208). En overraskende kendsgerning er det nu, at Mondsee kulturen også må sluttes til i det mindste den senere del af denne tidshorisont på grundlag af sikre kontakter med Balaton gruppen. (Bognar Kutzian, I. *Probleme der mitleren Kupferzeit im Karpatenbecken, Studijné Zvesti* 17 1969, og the early Copper Age Tiszapolgar culture in the Carpathian basin 1972 p. 204–205. Kalicz, N. 1973). Til absolut datering af disse samtidige kulturer har vi et par C-14 dateringer af Balaton gruppen fra Keszthely-Fenékpuszta på 2830±80 og 2940±80 f. Kr. (Bln-500, 501 RC. 12 1970 p. 409), og fra Postoloprtty i Böhmen har vi en enkelt datering på 2975±80 f. Kr. af sen Baalberg (Bln-482. Rc. 12 1970 p. 406). Fra den med Bodrogkeresztur samtidige Cucuteni B har vi en datering fra Vala Lupului på 3000±60 f. Kr. (GrN-1982, Rc. 1963 p. 185), og fra Mondsee har vi 8 C-14 dateringer på træ fra 3 pælelandsbyer på bunden af søen, som alle har leveret materiale fra Mondsee kulturen. Gennemsnittet af dateringerne ligger på 2834 f. Kr. med en yngste og ældste datering på henholdsvis 2610±120 og 2990±120 f. Kr. (See am Mondsee VRI – 37, 68, 119. Rc. 12 1970 p. 312. Moosvinkl VRI – 250. Rc. 15,2 1973 p. 433. Scharfling VRI – 311, 312, 313, 314. Rc. 16,2 1974 p. 281). Til afgrænsning bagud har vi fra Vestungarn et par Lengyel dateringer på 3450±80 f. Kr. og 3150±120 f. Kr., hvilket antyder en begyndelse af Balaton gruppen omkring ca. 32–3300 f. Kr. (Rc. 12 1970 p. 410 og 413. Dateringerne er fra Letenye-Szentkeresztomb og Zalavar Mekenye. For disses kronologiske indplacering i Lengyeludviklingen i Transdanubien se Kalicz, N. *Einige Probleme der Lengyel-kultur in Ungarn. Studijné Zvesti* 17 1969). Samme afgrænsning bagud får vi antydning, hvis vi inddrager seks rumænske dateringer fra Salcuta II, Gumelnita A 2 og Cucuteni alle samtidige med Tiszapolgar kulturen (Bognar-Kutzian, I. 1972 p. 207). De seks dateringer falder tæt om en middelværdi på ca. 3500 f. Kr. (GrN-1985, 1987, 1989, 1990. Rc. 5 1963 p. 185. GrN-3028, Rc. 6 1964 p. 355).

- 45) Mildenberg, G. *Eine Fusschale der Slawonischen Kultur aus Mitteledeutschland. Germania* 38 1960.
Behrens, H. *Neolitische Fussgefäße vom Slawonischen Typ in Mitteledeutschland und ihre chronologische Stellung. Alt-Thüringen VI* 1963.
- 46) Behrens, H. *op. cit.*
- 47) Novotny, B. *Slawonische Kultur in der Tschechoslovakei. Slovenská archeologia III* 1955.
- 48) Garasanin, M. *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. BRGK.* 39 1958.
Korošec, P. og J. *Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor.* 1969.
- 49) Fra Rivnac kulturen findes en enkelt C-14 datering på 2310±70 f. Kr. (GrN-4065 Rc. 9 1967 p. 131). Fra den yngre Baden kultur – dels Kostolac dels Bosaca gruppen – er der fem dateringer, der ligger noget spredt, men har en middelværdi omkring 2300 f. Kr. (Bln-351, 433, 476, 556. KN-145. Rc. 12 1970 p. 404 og 411). Yderligere kan vi benytte dateringerne fra Bernburg kulturen, der længe har været erkendt som en mellemtyksk parallel til Rivnac (Pleslová-Stiková, E. *Zu Fragen der Beziehungen zwischen Mitteledeutschland und Böhmen im jüngeren Äneolithikum. Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 16/17 1967 p. 27 ff.). Der er her tre dateringer omkring 23–2400 f. Kr. (Bln-838, H-210/217, Hv-582. Rc. 12 1970 p. 401). Dateringerne af den slaviske horisont viser at denne er samtidig med MN IV&V (for C-14 dateringer af sen TRB se: Davidsen, K. *Tragt bægerkulturens slutfase: Nye C-14*

- dateringer. Kuml 1973-74 p. 165 ff.), hvilket er i overensstemmelse med den relative datering man normalt giver Bernburg kulturen i forhold til nordisk TRB. (Ebbesen, K. Die jüngere Trichterbecher-Kultur auf den dänischen Inseln. 1975 p. 261).
- 50) Mildenberg, G. 1960 og Behrens, H. 1963.
- 51) Banner, J. Die Pécelér kultur 1956 (Archeologia Hungarica XXXV) p. 191 og f.eks. plancherne LXXXIX, XCII og C.
- 52) Der findes endnu ingen direkte dateringer af den klassiske Baden fase, men indirekte kan vi nå frem til en tidsmæssig afgrænsning af den på følgende grundlag: 1. Såvel den klassiske Baden fase som Boleraz-fasen (den tidlige kannelerede keramik) skal finde plads mellem den slaviske horisont (note 49) og Bodrogkeresztur – Balaton – Lengyel V (note 44). 2. Boleraz – herunder Jevizovice C 1 – viser klare forbindelser til Salzmünde kulturen (Driehaus, J. 1961. Bakker, J.A. et al. TRB and other C-14 dates from Poland. Part B Helinium IX 1969. Pleslove-Stikova, E. Die Kultur mit kannelierter Keramik in Böhmen, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur 1973), hvorfra vi har et par C-14 dateringer på 2680 ± 100 f. Kr. og 2830 ± 100 f. Kr. (Bln – 53, 64. Rc. 1964 p. 310-311), såvel som den anses for samtidig med Lubon og sen TRB af SØ gruppen i Polen (Neustupny. E. Die Badener Kultur, i Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur 1973. Bakker, J. A. et al. 1969), hvorfra vi har 6 dateringer omkring 2700-2800 f. Kr. (GrN-5035, 5045, 5088, 5089, 5090 og H-566/592. Rc. 14, 1 1972 p. 69-70 og Bakker, J. A. et al. 1969. Dette giver en datering af Boleraz fasen til o. 2600-2800 f. Kr., og følgelig efterlades kun i tiden mellem ca. 2600-2400 til den klassiske Baden fase.
- 53) Det er almindeligt at betragte Laibach og Vucedol under ét og anbringe dem som samtidige med og senere end den seneste Baden (Neustupny, E. 1973). Der er dog følgende punkter som klart viser at Laibach fundene må strække sig længere tilbage i tid: 1) I Korosecs publikation (1969) af fundmaterialet fra Ig i Laibach mosen, deles dette store ustratificerede materiale på grundlag af oplysninger fra andre fundpladser i to faser. Den yngste fase anses for samtidig med fundene fra Vucedol, medens den ældre fase angives at have en lang udviklingstid i området med klare kontakter til den klassiske Baden. 2) Kulturfølgen i området er Lasinja-Laibach (Dimitrijević, S. 1961). Da Lasinja fuldstændig er en parallel kultur til Balaton ville der i Nordvestjugoslavien være et kulturelt tomrum, hvis ikke Laibach kulturen i tid rakte tilbage samtidig med Baden kulturen. 3) Der er nære og overbevisende paralleller mellem Mondsee kulturens og Laibachs keramik (Willvonseder, K. Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten der Attersees im Oberösterreich. Mitteilungen der prähistorischen Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XI und XII 1963-68 p. 313 ff). Hvis disse forbindelser fortsat skal accepteres må Laibachkulturens begyndelse ligesom Mondsee kulturen rykkes tilbage.
- 54) Madsen, T. Nordisk tragtæggekulturs kobberfund og deres europæiske sammenhæng. 1972. Upubliceret konferens speciale.
Det påvises her, at efter fremkomsten af Balaton gruppen med dennes relationer til den nu tilbagedaterede Mondsee kultur, må hjemstedet for de importerede kobbergenstande i nordisk tragtæggekultur søges i disse kulturer. Argumentationen hviler på tre punkter. 1) Kobberet i Brezsc-Kujawski og Jordanow, som altid er det første, der nævnes som paralleller til de danske kobbersmykker, må føres tilbage på Balaton gruppen og ikke på Bodrogkeresztur eller østligere (Cucuteni, Tripolje). 2) De små trapezformede økser med udsvajede æghjørner i Bygholm depotet har, som det allerede meget tidligt blev erkendt, deres nærmeste paralleller i Mondsee kulturen. 3) Det arsenholdige kobber, som kendes fra alle de fund, som med sikkerhed kan dateres til den nordiske tragtæggekultur, genfindes i kobberfabrikationen i Østalpeområdet, hvor Arsen findes i malmen, og ikke i Karpaterne, hvor malmen er ren.
- 55) Sprockhoff, E. 1952.
- 56) Banner, J. 1956. Adskillige pl., Neustupny, E. 1973 Abb. 3. Pavelcik, J. 1973 Taf. 6. Pleslova-Stikova, E. 1973 Abb. 8.
- 57) Dehnke, R. 1940 taf. XVIII nr. 1.
- 58) Banner, J. 1956 pl. C nr. 13.
Kozłowski, J. K. Le probleme de la périodisation de la civilisation de la céramique can-

nelée en Pologne fig. 9,2. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur 1973.

- 59) Milošević, V. 1955 p. 401 ff. Kaelas, L. 1958.
- 60) Schwabedissen, H. 1953.
- 61) Lomborg, E. Zur Frage der bandkeramischen Einflüsse in Südsandinavien. Acta Arch. XXXIII 1962.
- 62) Driehaus, J. 1960 p. 224.
- 63) Krotzsch, K. Die Gatersleben Gruppe und ihre Stellung im Neolithikum des Elb-Saale-Raumes. Neolithische Studien II 1973.
- 64) Bln-231 Behrens 1973 p. 68.
- 65) Gramsch, B. Zum Problem des Übergangs vom Mesolithikum zum Neolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder. I Schlette, F. (ed). Evolution und Revolution im alten Orient und in Europa. 1971.